

**“ƏHSƏN ÜT-TƏVARİX” (TARİXLƏRİN ƏN YAXŞISI)
PROFESSOR ŞAHİN FAZİLİN TƏRCÜMƏSİNDƏ**

Eynulla Mədətli,

tarix elmləri doktoru

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun

elmi işlər üzrə direktor müavini

e-mail: emadatli@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-9315-9990>

Xülasə

Səfəvi və Osmanlı tarixinə və tarixşünaslığına dərindən bələd olan və bu mövzularda qiymətli monoqrafiyaları ilə tarix elmimizi zənginləşdirən Şahin Fazilin tədqiq və tərcümə etdiyi tarixi mənbələrdən biri tanınmış Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumulunun fars dilində yazdığı “Əhsən ut-təvarix” (“Tarixlərin ən yaxşısı”) əsəridir. Bu əsər müəllifinin dərindən araşdırdığı, şahidlik etdiyi, bir çox hallarda iştirak etdiyi, yaxından təqib etdiyi hadisə və proseslərin, hökmdarların və digər mühüm şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərinin bənzərsiz salnaməsi sayıla bilər.

Öz yazdıqlarından məlum olur ki, Həsən bəy Qəzvin hakimi Əmir Sultan Rumulunun nəvəsi idi, hicri 937, miladi ilə 1530/31-ci ildə anadan olmuş, atasını erkən yaşlarında itirmişdir. Yaxşı təhsil almış, Şah Təhmasibin yürüşlərində döyüşçü olaraq iştirak etmiş, 1578-ci ildən isə Şah Xudabəndənin xidmətində olmuş, yaşadığı dövrün hadisələrini məharətlə qələmə almışdır. Həsən bəyin özünün yazdığına görə o, 12 cildlik tarix yazmağı, hər cilddə ötən bir əsrə əhatə etməyi nəzərdə tutmuşdur. Haqqında bəhs etdiyimiz “Əhsən ut-təvarix”in XV-XVI əsrləri əhatə edən XI-XII cildləridir. Təəsüf ki, əvvəlki cildlər tapılmamışdır. İki cildə, 1500-dən çox səhifədəki bu əsərin tərcüməsi və nəşri Azərbaycan mənbəşünaslığına qiymətli töhfədir və professor Şahin Fazilin illər boyunca çəkdiyi zəhmətin nəticəsidir.

Açar sözlər: Şahin Fazil, Həsən bəy Rumlu, “Əhsən ut-təvarix”, tədqiq, tərcümə.

**“AHSENUT-TAVARIX” (THE BEST OF HISTORIES)
IN PROFESSOR SHAHIN FAZIL’S TRANSLATION**

Eynulla Madatli,

Doctor of historical sciences

Deputy director for scientific works of the
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS

e-mail: emadatli@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-9315-9990>

Summary

One of the historical sources researched and translated by Shahin Fazil, who is deeply familiar with Safavid and Ottoman history and historiography and enriches our historical science with his valuable monographs on these topics, is the work “Ahsenut tavarix” (“The Best of Histories”) written in Persian by the famous Azerbaijani historian Hasan bey Rumlu. This work can be considered a uni-

que chronicle of the events and processes, the lives and activities of rulers and other important figures, that the author deeply researched, witnessed, participated in many cases, and closely followed. It is known from his own writings that Hasan Bey was the grandson of the ruler of Qazvin, Amir Sultan Rumlu, born in 937 AH, 1530/31 AD, lost his father early, got a good education, participated in the campaigns of Shah Tahmasib as a warrior, and from 1578 was in the service of Shah Khudabanda, skillfully writing down the events of the time he lived. According to Hasan Bey himself, he intended to write a 12-volume history, covering a century that had passed in each volume. The volumes we are talking about are volumes XI-XII of "Ahsanut-tavarikh", which cover the 15th-16th centuries. Unfortunately, the previous volumes have not been found. The translation and publication of this work in two volumes and over 1,500 pages, is a valuable contribution to Azerbaijani source studies and the result of the years of hard work of Professor Shahin Fazil.

Keywords: Shahin Fazil, Hasan bey Rumlu, "Ahsenut-tavarix", research, translation

**«АХСАН АТ-ТАВАРИХ» («ЛУЧШЕЕ ИЗ ИСТОРИЙ»)
В ПЕРЕВОДЕ ПРОФЕССОРА ШАХИНА ФАЗИЛЯ**

Эйнулла Мадатли,

доктор исторических наук,
заместитель директора по научной работе
Института Философии и Социологии НАНА
emadatli@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-9315-9990>

Аннотация

Одним из значимых исторических источников, исследованных и переведенных профессором Шахином Фазилем, известным азербайджанским историком глубоко знающим историю и историографию Сефевидов и Османов, и обогатившим науку ценными монографиями, является труд известного азербайджанского историка Гасан бека Румлу «Ахсан ат-таварих» («Лучшее из историй»), написанный на фарси. Это произведение представляет собой уникальную хронику событий и процессов жизни и деятельности правителей и других выдающихся личностей, за которыми автор внимательно следил и зачастую выступал как очевидец и участник.

Из текста следует, что Гасан бек был внуком эмира Султана Румлу, судьи Казвина. Он родился в 937 году хиджры 1(530/31гг.), рано потерял отца, получил хорошее образование, участвовал как воин в походах шаха Тахмасиба, с 1578 года находился на службе у шаха Худабенде. Гасан бек умело фиксировал события своего времени. По его словам, он намеревался написать 12-томную историю, посвящая каждому тому один век. Известны 11-12 тома «Ахсан ат-таварих», созданные в XV-XVI вв., но, к сожалению, предыдущие тома до наших дней не дошли. Перевод и публикация этого произведения в двух томах объемом более 1500 страниц, включающего также стихотворения, написанные в стиле той эпохи, являются ценным вкладом в азербайджанское источниковедение и результатом многолетнего кропотливого труда доктора исторических наук, профессора Шахина Фазилия.

Ключевые слова: Шахин Фазиль, Хасан бек Румлу, «Ахсан ат-таварих», исследование, перевод

GİRİŞ

Səfəvi və Osmanlı tarixinə və tarixşünaslığına dərinlən bələd olan və bu mövzularda qiymətli monoqrafiyaları ilə tarix elmimizi zənginləşdirən Şahin Fazil təqribən 14 il ağır zəhmətdən sonra Azərbaycan, Osmanlı və ümumən Şərq tarixi üçün çox qiymətli mənbə olan iki möhtəşəm əsəri fars dilindən ana dilimizə yüksək akademik səviyyədə tərcümə edib elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Bunlardan biri görkəmli Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Münşi Türkmənin təqribən iki min səhifəlik “Tarixe-aləme-araye-Abbasi” (“Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”) (1), digəri isə İsgəndər bəyin də tez-tez istinad etdiyi, tanınmış Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumulun “Əhsən üt təvarix” (“Tarixlərin ən yaxşısı”) əsəridir. (2) Hər iki əsər yazarlarının dərinlən araşdırdığı, şahidlik etdiyi, bir çox hallarda iştirak etdiyi, yaxından təqib etdiyi hadisə və proseslərin, hökmdarların və digər mühüm şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərinin bənzərsiz salnaməsi sayıla bilər. İsgəndər bəy Münşi Türkmənin adı çəkilən əsəri ötən illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu tərəfindən nəşr edilmiş, elmi ictimaiyyətimiz tərəfindən maraq və təqdirə qarşılanmışdır. Kitaba ön söz yazmış akademik İsa Həbibbəyli vurğulamışdır ki, Şahin Fazilin tərcüməsində İsgəndər bəy Münşinin “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi” əsərinin nəşri Azərbaycan tarixşünaslığında nadir hadisə hesab edilməyə layiqdir. (3, s.22)

Bu yazımızda məhz “Həsən bəy Rumulun “Əhsən üt-təvarixi”nin bu günlərdə nəşr edilmiş birinci cildi haqqında şərhlərimizi və düşüncələrimizi dəyərli oxucularımızla bölüşməyi lazım bildik.

“Əhsən üt-təvarixi”nin I cildi 724 səhifədən ibarət olub, XV əsrdə tarixi Azərbaycan coğrafiyasında və ətrafında yerləşən ölkələrdəki dövlətlərdən, o dövrdə cərəyan edən siyasi proseslərdən, tanınmış tarixi şəxsiyyətlərdən, dövlət, elm, ədəbiyyat xadimlərindən, davamlı müharibələrdən və cürbəcür hadisələrdən bəhs etməklə həmin dövrün ümumi mənzərəsini əks etdirən mənbə kimi əvəzsizdir. Təsadüfi deyil

ki, bu əsər Azərbaycanın, eləcə də dünyanın tanınmış tarixçilərinin və şərqşünaslarının ən çox istinad etdikləri mənbələr sırasındadır.

Kitaba AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin yazdığı ön sözdə Ş. Fazilin elmi-ədəbi fəaliyyəti yüksək dəyərləndirilməklə yanaşı, “Əhsən üt-təvarix”in tərcüməsinin və nəşrinin elmimizə əhəmiyyətli töhfə olduğu vurğulanmışdır. (2, s.22) Bu mükəmməl şərhli və izahlı tərcümə haqqında AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru, professor Kərim Şükürov bu qiymətli tarixi mənbənin qocaman şərqşünas alim Ş. Fazil tərəfindən ana dilimizə tərcüməsini “mühüm nailiyyət, həm mütəxəssislərə, həm də geniş oxucu kütləsinə böyük töhfə” kimi dəyərləndirmişdir. (2, s.22)

Qeyd etmək lazımdır ki, əlimizdə olan “Əhsən üt-təvarix”in müəllifi Həsən bəy Rumulun (“Rumlu” ifadəsi Ərzirum və digər Anadolu torpaqları anlamında idi – E.M.) qeydlərindən məlum olduğu kimi onun on cildə ibarət olan, yaxud on cildə olması nəzərdə tutulan tarix əsərinin yalnız son cildir və müəllif onu iki cildə hazırlamışdır. Burada 1404-1405-ci ildən, yəni Əmir Teymurun nəvəsi Şahruxun Xorasanda səhliyə keçməsindən 1578-ci ilədək böyük bir coğrafiyada 174 ildə baş verən hadisələrdən söz açılır. Təsadüfi deyildir ki, Həsən bəyin əsəri zamanında, eləcə də ondan sonrakı illərdə dövrün salnaməçiləri, tarixşünasları üçün XV-XVI əsrlərə dair ən mötəbər qaynaq kimi əsas götürülmüşdür. Məşhur “Tarixe-aləme-araye-Abbasi” kitabının müəllifi, görkəmli Azərbaycan tarixçisi və dövlət xadimi İsgəndər bəy Münşi yazmışdı: “Rumlu tarixçisi mərhum Həsən bəy o həzrətin (I Şah Təhmasibin) zamanında “Əhsən üt-təvarix” adlı elə bir kitab yazmışdır ki, ...bizdə elə yazmaq bacarığı yoxdur”. (1, s.37).

Kitabın əvvəlində akademik Yaqub Mahmudovun çox geniş və əhatəli məqaləsi yer alır. “Dörd yüz ildən sonra görüş, yaxud salnaməçi Həsən Rumlu və tarixçi Şahin Fazil” adlanan bu məqalədə ömrünün 50 ilini tariximizin orta əsrlərə dair mənbələrin və tarixşünaslıq mənbələrinin öyrənilməsinə sərf edən

Ş. Fazilin bu elmi xidməti yüksək qiymətləndirilir. Eyni zamanda, “Əhsən üt-təvarix” təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bir sıra yaxın-uzaq xalqların və dövlətlərin siyasi, ictimai-mədəni tarixinə və vəziyyətinə dair geniş məlumatlar verən qaynaq kimi xarakterizə edilir. (2, s.22)

Doğrudan da, bu əsərdə haqqında bəhs edilən ölkələrin, xalqların, şəxsiyyətlərin, işlədilən istilahların miqyası heyrətamiz dərəcədə genişdir. Xüsusilə, Azərbaycan dövlətləri olan Qaraqoyunlu dövləti və onun hökmdarları Qara Yusif Türkman, Cahanşah padşah barəsində onun hüsn-rəğbətlə bəhs etməsi, Qara Yusif gah “Türkman şəhriyarı”, gah “İran padşahı”, gah da “Azərbaycan şəhriyarı” adlandırması diqqətçəkicidir. O, Qara Yusif haqqında yazırdı: “Qara Yusif cəng meydanında qantökən şir, işrət məclisində isə gövhərsaçan bulud idi. Ədaləti və insafı ilə tanınmışdı, əliaçıqlığı ilə məşhur olmuşdu. Xoş əxlaqı ilə bütün adamlardan seçilirdi. Bütün işlərində o həmişə İlahi xofunu xatırlayır, insanlarla ədalətlə davranırdı... Üzüyünün üstündə bu sözlər yazılmışdı: “Ədalətlə işləyən adam məlik, zülmkarlıq edən adam isə həlak olar”. (2, s.XVI-XVII)

Ş. Fazilin orta çağların bəlağətli nəsr və şeir dilini farscadan Azərbaycan dilinə üslubunu, vəznini və ahəngini qoruyub saxlamaqla tərcüməsini oxuduqca bu qənaətə gəlmək olur ki, sanki qarşımızdakı tərcümə əsəri deyildir. Müqayisə etdikdə, hətta bir çox hallarda tərcümə yazıldığı dildən də təkmil və poetik görünməkdədir. Belə yüksək poetik tərcümə bir daha Ş. Fazilin sıradan bir şair olmadığına göstəricisidir.

Qüdrətli milli istiqlal şairimiz, şəxsən ünsiyyətdə olduğum və dərin ehtiram bəslədiyim Bəxtiyar Vahabzadəyə (ruhu şad olsun!) dostcasına həsr edilmiş bir şeirdə deyilmişdi:

*...Qatlayıb dizinin altına qoyar
Alim Bəxtiyarı şair Bəxtiyar.*

Hər dəfə Ş. Fazilin yeni elmi əsərini, ya yeni Divanını açanda istər-istəməz böyük şairimizə ünvanlanmış həmin kəlam yadıma düşür. Düşünürəm ki, tarix elmləri doktoru, professor, tanınmış orta çağ tarixçisi, eyni zamanda təqribən beş min səhifəlik beş “Divan” (Xəmsə) müəllifi Şahin Fazil (Fərzəliyev) şair

ağırlığında alim, alim ağırlığında şairdir. Şeirləri kimi tarixi tədqiqatları və tərcümələri də peşəsinə sevgidən və İlahi töhfəsi olan ilhamdan qaynaqlanır. Bir neçə ay bundan öncə iki cilddə, 1550 səhifədə nəşr edilən “Beşinci Divan”ında Həsən bəy Rumluya həsr etdiyi 28 beytlik qəsidəsi də onun tədqiqatçı istedadı ilə ilhamının təbii vəhdətinin ifadəsidir. Ş. Fazil tarixi tədqiqatlarında özünün şeir parçalarından məharətlə istifadə etdiyi kimi şeirlərində də tariximizi, tarixin fəlsəfi dərki ilə əlaqədar məsələləri bir-biri ilə vəhdətdə məharətlə birləşdirir:

*Elə ki, elmə əyan oldu Həsən bəy Rumlu,
Neçə tarixçiyə şan oldu Həsən bəy Rumlu.
...Verdi təsvirini türk övladının dövrə görə,
Türk kimi hər bə rəvan oldu Həsən bəy Rumlu.*

*Neçə il əsgəri oldu Səfəri Ləşkərinin,
Qorçilik etdi, hayan oldu Həsən bəy Rumlu.
...Elə təsvir elədi Azərbaycanımızı,
Azəri, bəy ilə can oldu Həsən bəy Rumlu.*

*...Çaxdı şimşək sayacağı tarixi qaynaqlarda,
İldırım tək cərəyan oldu Həsən bəy Rumlu.
Oxuyub tarixini mən əmin oldum Şahin,
Bizə şöhrət ilə şan oldu Həsən bəy Rumlu. (4, s.50)*

Əvvəlcə Həsən bəy Rumlunun kimliyi haqqında qısa məlumat vermək istərdik. Təəssüf ki, o dövrün salnaməçiləri, təzkirəçiləri hökmdarlar və hakimiyyətlər, siyasi çəkişmələr və müharibələr haqqında xırda təfərrüatları belə qələmə aldıkları halda, özləri barəsində yalnız ötəri, qısa məlumatlarla kifayətlənmişlər. Öz yazdıqlarından məlum olur ki, Həsən bəy Qəzvin hakimi Əmir Sultan Rumlunun nəvəsi idi, hicri tarixi 937, miladi tarixi ilə 1530/31-ci ildə doğulmuşdu, atasını erkən itirmişdi. Yaxşı təhsil almış, Şah Təhmasibin yürüşlərində qorçı (xüsusi döyüşçü) olaraq iştirak etmiş, 1578-ci ildən isə Şah Xudabəndənin xidmətində olmuş, yaşadığı dövrün hadisələrini məharətlə qələmə almışdır. Həsən bəyin özünün yazdığına görə o, 12 cildlik tarix yazmağı, hər cildə ötən bir əsrə əhatə etməyi nəzərdə tutmuşdur. Haqqında bəhs etdiyimiz “Əhsən üt-təvarix”in XV-XVI əsrləri əhatə edən XI-XII cildləridir. Əvvəlki, cildlər tapılmamışdır, bəlkə də heç yazılmamışdır. Lakin, elə mövzular var

ki, onlardan söz açanda Həsən bəy bunun əvələri cilddə yer aldığını yazır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi əldə olan və Avropa dillərində qismən təqdim edilən bu son ikicildlik əsər həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində, eləcə də qonşu bölgələrdəki tarixi hadisələri əks etdirmək baxımından həm Şərq, həm də Qərb şərqşünasları üçün hər zaman qiymətli qaynaq rolunu oynamışdır. Yəni, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Azərbaycan Səfəvi dövləti, Osmanlı imperatorluğu, Teymurilərin hakimiyyəti, Şirvanşahlar dövləti, onların qarşılıqlı əlaqələri, savaşları və bəzi bəzi haqqında ən qiymətli əsərlərdən biri məhz budur. 1405-ci ildən başlayaraq hər ilin əsas hadisələrini gələcəyə alan Həsən bəy bir sıra müasirləri ilə müqayisədə hadisələrə və şəxsiyyətlərə münasibətdə əsasən tərəfsiz və obyektiv mövqə sərgiləmişdir. Tərəddüdsüz demək olar ki, Həsən bəy həm də istedadlı bir şair idi və tarixi hadisələrin təsviri və şərhə zamanı özünün və digər şairlərin yüzlərlə şeir nümunələrindən yerində istifadə etməklə sanki onların nəzmlə rəsmini çəkmişdir. Ş. Fazil isə həmin şeirləri məharət və peşəkarlıqla fars dilindən Azərbaycan türkcəsinə vəznə və qafiyəsi ilə tərcümə etməklə ədəbiyyatımıza da öz töhfəsini vermişdir. Həmin şeirlərin vərəq altında yerləşdirilən orijinalı ilə müqayisə edəndə bir daha şair Ş. Fazilə qarşımızda durduğunun şahidi oluruq:

*Nadana, öyüdüñ faydası varmı?
Su üstə nəsihət yazmaq olarmı?
Gözəl söhbətləri eşidərmə kar?
Ölüyə təbibin faydasını var?*

Mükəmməl tərcümədir.

Həsən bəy Rumlu tarixi-siyasi hadisələrlə yanaşı, dövrünün ədəbiyyatına da yaxından bələd idi və onun əsərində bir sıra Azərbaycan şairlərinin həyatına və yaradıcılığına, dünyagörüşünə dair qiymətli məlumatlara rast gəlirik. Məsələn, Xorasan hökmdarı Şahruxa törədilən qəsdlə əlaqədar Həsən bəy yazır: “Bu il Şahrux padşah Heratın came məscidindən çıxdığı vaxt hürufilərin sərdarı olan Mövlana Fəzlullah Astrabadinin (Nəimi – E.M.) müridlərindən Əhməd Lur adlı bir kətan geyimli şəxs şikayətçi kimi əlində bir kağız tutduğu halda ona yaxınlaşdı. O həzrət (Şahrux – E.M.) mü-

lazimlərdən birinə onun məqsədini öyrənib ərz etməsini buyurdu. Əhməd Lur qabağa gəlib, padşahın qarnına bir bıçaq sapladı... (2, c. XX)

Yaxud, böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin ölümü barəsində oxuyuruq: “Bu il Seyid Nəsimi öldürüldü... O cavan daim Nəsiminin beytlərini söylərdi. Onu tutub soruşdular: “Bu Nəsiminin şeiridir, yoxsa sənin? Dedi: “Mənim şeirimdir”. Onu, dar ağacından asmaq istədikdə, Seyid Nəsimi özünü çətdirib “Mənim şeirimdir” dedi. Buna görə də Seyidin dərisini soydular. Dəri soyulan vaxt həddindən çox qan axdığı üçün rəngi saraldı. Ona “Rəngini niyə saraltdın? sualı verildikdə, dedi: “Mən eşqin doğulduğu yerdən zahir olan eşq asimanının günəşiyəm. Günəş isə qürub vaxtı saralıdır”. (2, s.202-204)

Kitabında Teymurun nəvəsi, Şahrux padşahın oğlu Mirzə Baysunqurun vəfatından (22 dekabr 1433) bəhs etdiyi zaman onun türk və fars dillərində şeirlər yazdığını, fəzilət əhli olduğunu qeyd edərək yazırdı: “Altı qələm xəttini yaxşı yazırdı. Onun zamanında şair və katiblər izzətli və möhtəşəm idilər. Kitabxanasında xoş xətti olan qırx katib var idi. Onların ən üstünü Mövlana Cəfər Təbrizi idi.

Həsən bəy h.t.845-ci ildə (m.t.1441) baş verən hadisələrdən söz açanda qeyd edir: “Bu il, Cahanşah padşah möcüzəli Təbriz şəhərində yaşayan hürufçiləri dinləyib sorğu-sual və mübahisə etdikdən (monazere) sonra qətlə yetirdi. (2, s.241)

Kitabın “Azərbaycan şəhərlərində baş verən hadisələr haqqında söhbət, Cahanşah padşahın oğlu Həsənəlinin zindandan azad olması və Azərbaycanı istila etməsi” bölümündə Həsən bəy yazır ki, Cahanşah padşah Türkmənin Xorasanda olduğu vaxtlarda on beş il Maku qalasında məhbus olan oğlu Həsənəlini həbsdən xilas oldu, Əmir Ərəbşah Ayinlini və Həsən padşahın əmisi oğlu Mahmud bəy Ağqoyunlunu da azad etdi. Onlarla birlikdə gedib Təbrizi tutdu, əmirlərin arvadlarını öz nöqərlərinə bağışladı, ölkə və yolların hər tərəfindən firıldaqçı və avara adamlar gələrək o aqibətsizinin yanında toplaşdılar. Bu ağır xəbər o ali padşahın qulağına çatdıqda yuxarıda yazıldığı kimi Sultan Əbu Səid ilə sülh bağladı... Həsən bəy yazır ki, Cahanşah Təbrizə qoşun göndə-

rir, Həsənəli qacıb Maku qalasına sığır, Cahənşah Təbrizə gəlir, Həsənəlinin ölkədən (Azərbaycandan) çıxarılması haqqında qərar verir və s. (2, s.412)

“Əhsən üt-təvarix”-də Azərbaycanda Səfəvilər xanədanının fəaliyyəti də öz parlaq əksini tapmışdır. Burada Cahənşah padşahın Sultan Cüneyd Ərdəbildən çıxarmaq haqqında hökm verdiyi qeyd edilir. Həsən bəy yazır: “Sultan Cüneyd iradət əhlinin (müridlərinin) çoxlu adamı ilə Diyarbəkirə tərəf hərəkət etdi, Həsən-Keyfə çatdıqda, Həsən-Keyf diyarının hökmranı olan və Cahənşah padşahla düşmənçilik edən Həsən padşah o həzrətə bir namə yollayaraq öz sədaqət və etiqadını bildirdi. Sultan Cüneyd sevinib onunla görüşdü. Həsən padşah Xədicə adlı bacısını o həzrətin izdivacına verdi. Sultan Cüneyd dörd il orada qaldı. [Bu müddətlə] on iki min sədaqətli sufi o həzrətin irşadı ilə doğru yola gəldi, [Sultan Cüneyd] o diyarda çoxsaylı *xəlifə* saxlayıb Ərdəbilə qayıtdı. (2, s.417)

Həsən bəy yazır ki, Cahənşah padşah Sultan Cüneydin Həsən padşahla yaxınlıq etdiyini eşitdiyi üçün yenidən onu Ərdəbildən çıxarmaq qərarına gəldi. Sultan Cüneyd də bu il (864 h.t.) Ərdəbili tərk edərək bir neçə gün şəhər xaricində dayandı, ətraf yerlərə adamlar yollayıb müridlərini yanına çağırırdı və az müddətdə on iki min cavan o həzrətin bayrağı altında topladı, o, atının yürüş cilovunu Şirvana tərəf çevirdi. Şirvan valisi Əmir Xəlilullah - Allah onun məqamını cəhənnəmlik etsin – həmin mələk təbiətli döyüşçülərin gəlişindən xəbərdar olan kimi qorxuya düşdü, etibarlı adamlarını çoxlu töhfələrlə o sultanın dərğahına göndərərək vilayət sultanının qədəmlərini təbrik etdi. (2, s.417)

Bu məlumatdan aydın olur ki, kənar təsirlər olmasaymış Şirvanşah Şeyx Cüneydlə döyüşə girməyəcəkmiş. Həsən bəyin yazdığına görə Cahənşahın yaxın adamı olan Şeyx Cəfərin təkidli məktubunu alandan sonra Şirvanşah Şeyx Cüneydən üz döndərir. Bu hadisə “Əhsən üt-təvarix”də belə şərh olunur: “Bundan sonra Əmir Xəlilullah saysız-hesabsız döyüşçü ilə atlarının cilovunu Sultan Cüneyd ləşkərinə tərəf döndərdi, cəmadüləvvəlin onunda (13 mart 1460) pəncşənbə günü hər iki tərəf bir-biri ilə

qarşılaşdı... Buradakı savaşı dövrə məxsus təmtəraqlı ifadələrlə təsvir edən müəllif yazır: “Şirvanın fəlakət əsərli ləşkəri sufilər qoşununa qalib gəldi, bir bəd ulduzlu adamın kamanından çıxan ox o vilayətmişən sultanın ömür kəndirini kəsdi”. Bu məlumatla əlaqədar Ş. Fazil həm iranlı tədqiqatçı Ə.Nəvainin və Türkiyə iranşünası M. Öztürkün də qeydlərini nəzərə alaraq diqqətə çatdırır ki, həmin dövrün digər bir qaynağı olan “Həbib üs-siyər”də yazılıb ki, “O həzrət düşmənlərin əli ilə tutuldu və Şirvanşahın hökmü ilə şəhadət şərbəti içdi”. Sonra Həsən bəy şərhinə davam edir: “Üzü qara Şirvanşah o böyük əməli etdiyi üçün “onun gedəcəyi yer, şübhəsiz ki, cəhənnəmdir”. (Qurani-Kərim, Naziat surəsi, ayə - 39) uyğun məqamını tapdı və lənət xaltasını öz başibəlalı boynuna keçirdi. (2, s.419)

Göründüyü kimi, Həsən bəy Rumlu heç də Şirvanşaha xoş münasibət bəsləmir və onu lənətləyir. Yəqin ki, şiəməzhəb müəllifi bunun üçün çox qınamağa ehtiyac yoxdur.

Həsən bəy hüsn-rəğbətlə yanaşdığı Cahənşahın Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padşahla münasibətlərinə, o cümlədən 1468-ci ildə bu iki dövlət arasında baş verən müharibəyə geniş yer vermişdir. Cahənşahın Həsən padşaha elçi ilə tənəli sifarişi, Həsən padşahın cavab verməsi, “layiqli töhfə və münasib peşkeşlə” onun düşərgəsinə elçi göndərməsi təfərrüatları “Əhsən üt-təvarix”də öz əksini tapmışdır. Qeyd olunur ki, təkəbbürlü Cahənşah hədiyyələri qəbul etməyib və geri göndərərək deyib: “Sülh işi yalnız Həsən bəyin özünün, ya da fərzəndlərinin birinin buraya gəlməsi ilə mümkündür”. Bundan sonra Cahənşah əlavə qoşunlar yığılması üçün göstərişlər verib ordusuyla Diyarbəkirə tərəf hərəkət edir. Əmirləri Həsən padşahı Cahənşahla döyüşə girməkdən çəkindirmək istəyirlər. Həsən padşah deyir: “Cahənşah nadan, cahən malı ilə şadiman, xəzinə və qoşun ilə öyünən, tac-taxtı ilə sevinən bir padşahdır. Cin və insan şeytanları nəfsani şəhvəti və cizmani ləzzəti ona sevdirdilər. Cahənşah gecə-gündüz məstdir. O, dövlət rəhbərinə xas olan ehtiyatı tərk etmişdir və bizim ondan qorxumuz yoxdur”. (2, s.469)

Döyüşü təsvir edən Həsən bəyin bir qayda olaraq nəzəmdən də istifadə etməsi o səhnəni

təsəvvür etməyə daha yaxşı imkan yaradır. Ş. Fazil də digər şeir parçaları kimi bunu da mü-kəmməl tərcümə etmişdir:

*Çəşmə görsənmirdi o tozanaqdan,
Fələk lərzan idi zərbədən hər an.
O qədər qan axıb tutdu aləmi,
O qan dənizində üzürdü qəmi.
Yaman başlamışdı əcəl cövlanın,
Özü də üzürdü içində qanın.*

Həsən bəy Cahanşahın ordusunun məğ-lubiyətini və onun bir ağqoyunlu döyüşçüsü tərəfindən qaçarkən öldürüldüyünü təfərrüatlı şəkildə təsvir edir. Cahanşahın övladlarının, ona yaxın əmirlərin, onların övladlarının, əsir düşən bir çox şəxslərin edam edildiyini bildi-rəndən sonra, Həsən padşahın belə bir fərman verdiyini yazır: “Xüsusi və ya ümumi adamlar-dan heç kim öz intiqam qılıncını qından çıxar-masın, onların (qaraqoyunluların – tərcüməçi) mallarına, əhli-əyallarına əl uzatmasın, sağ-sa-lamat öz yerlərinə çıxıb getmələrinə izn veril-sin; müxalif ləşkər təqib olunmasın; onların bi-carə camaatına yol azuqəsi verib öz yurdlarına rəvan etsinlər”. (2, s.472)

Həsən bəy Cahanşah padşahın öldürül-məsindən bəhs edərkən onun “zülmkar, dik-baş, zalım, rəhmsiz Firona bənzər bir padşah” olduğunu da qeyd edir. “O daim eyş-işrətə me-yilli idi” – deyən müəllif, eyni zamanda onun yaxşı keyfiyyətlərini də qələmə almışdı: “Ca-hanşah amma alimlərə və şairlərə ehtiram edir-di, elə özü də şeir yazırdı. Təxəllüsü “Həqiqi” idi. O, öz şeirlər divanını Mövlana Camiyə göndərdi, cavabında isə Mövlana bu beytləri yazıb ona yolladı:

*Humayun bir kitab? Dürr içində dürr!
Mənə gəlib çatan gövhərdir – nədir?!
Orda həm gəzəl var, həm də məsnəvi,
Həm dünyəvi əsrar, həm də mənəvi.
Hər şeirin ilk beyti necə də parlaq,
Əzəl sübhündən də təbəşir tək ağ.
Son beytdən nə deyim? Sonuncu beyti,
Əbədi bir feyzin əsl mənbəyi.
Yalançı cahanda bu gözəl “Divan”
“Həqiqi” bir şahdan vermədə nişan. (2, s.476)*

Həsən bəy Cahanşah padşahın həyat tər-zini və aqibətini təsvir etdiyi bir şeirində ilahi

ədalətin, gec-tez öz yerini tutduğunu, Cahanşah-ın da axırının əməllərinə uyğun bitdiyini qə-ləmə almışdı:

*...Onun həşmət aynası parlayırdı hər zaman,
Qaraldı bircə anda məzlumların ahından.
Pərişan adamların göz yaşları ki, axdı,
Səmadan yerə düşən qətrələrdən də çoxdu,
O qətrələr yığılıb selə döndü bir anda,
Onun ömür kələfi düyünləndi bir anda.
Zülmkarlıq edərək axıtdığı çoxlu qan,
Damcı-damcı töküldü o şahın boğazından.
Ömrü boyu yığdığı var-dövlət kimə qaldı?
Əllərindən düşəni düşməni ələ aldı.*

Həsən bəy Cahanşah padşahın ölümü (12 noyabr 1467-ci il) barəsində yazılarını belə so-nuclandırır: “Həyat müddəti 64 yaş, səltənət əy-yamı 30 il, məmləkətləri Azərbaycan, İraqi-Ərəb, İraqi-Əcəm və Fars [vilayəti] idi... Ondan qalan tikililərdən biri cənnətnişan Təbriz şəhə-rindəki uca bir məsciddir ki, heç kim belə gözəl “inşa olunmuş bina göstərə bilməz”. (2, s.476)

Bundan sonra “Əhsən üt-təvarix”də Ağqo-yunlu hökmdarı Həsən padşah Türkmənin haki-miyyəti, onun apardığı müharibələr şərh edilir. Həsən padşahın ona qarşı çıxan Sultan Əbu Səi-di öldürməsi, lakin yaxınlarına ədalətli davran-ması, hətta Cahanşahın yaxınlarına da vəzifə verdiyi, şəhərlərin qorunması üçün tədbirlər gör-düyü qeyd olunur. Həsən bəy bəhs etdiyi illərdə-ki xarakterik ölüm hadisələrini ayrıca qeyd edir.

“Əhsən üt-təvarix”-in orta çağda yazıl-mış digər tarixi mənbələrdən üstün cəhəti on-dan ibarətdir ki, bu iri həcmli salnamənin de-mək olar ki, bütün fəsillərində Azərbaycan mövzusu qırmızı xətlə keçir. İstər Qaraqoyun-lu və Ağqoyunlu dövlətlərində, istərsə də qüdrətli Səfəvilər hakimiyyətində Azərbaycan hər zaman bu dövlətlərin siyasi-mədəni mərkəzi olmuş, görkəmli dövlət-siyasət xadimləri ye-tişdirmiş, bütün Şərq sivilizasiyasına əhəmiy-yətli təsir edən alimlər, şairlər və filosofların vətəni olmuşdur.

Təqdim edilən əsərdə adları çəkilən, haqla-rında məlumat verilən şəxslərə, hadisə və proses-lərə müəllifin obyektiv tənqidi münasibəti də təq-dirəlayıqdır. Məsələn “Sultan Əbu Səidin Azər-baycana gəlişi və onun Həsən padşah Türkmənin əli ilə öldürülməsi” bölməsindəki “Ölümlər” his-

səsində yazır: “Sultan Əbu Səid Mirzə ibn Sultan Məhəmməd ibn Mirzə Miranşah ibn Sahibqran Əmir Teymur Gurəkan. O həzrət adil və səxavətli bir padşah idi. Onun öldürülməsi səbəbindən cığatay sultanları tamamilə zəiflədilər. Hakimiyyət müddəti on səkkiz il idi. Məmləkətləri bütün Məvənnəhr, Təxaristan, Qəzneyn, Kabul və Xorasən”. (2, s.498)

Əsərin maraqlı hissələrindən biri belə adlanır: “877-ci ildə (1472/73) baş vermiş hadisələr və Həsən bəy Türkmənin Rum padşahı (Osmanlı – E.M.) Sultan Məhəmməd ilə müharibə etməyi haqqında söhbət”. Burada Həsən padşahın 40 min suvari və 30 min piyada ilə onun üstünə yürüş etdiyi və qanlı döyüş səhnəsi ətraflı təsvir edilmişdir. Şahın və sultanın oğlanlarının sücaətlərini göstərən müəllif qeyd edir ki, sultanın ordusunda tufənlə silahlanmış on min yeniçəri ön xəttə idi... Sultanın qələbəsini, Həsən padşahın məğlubluğunu, Həsən padşahın qaçıb canını qurtarmasını təsvir edən müəllif yazır: “...Sultanın gözü qabağında bütün Ağqoyunlu tayfasına mənsub olan adamların hamısının boynunu bir-bir vurdular. Beləliklə, bir gün ərzində 3 min adamın başı kəsildi. Müzəffər sultan o döyüş meydanında üç gün qalıb geri qayıtdı və fərman verdi ki, hər mənzil məsafədə ağqoyunlulardan 400 nəfərin başı kəsilsin, cəsədləri yollara atılsın”. (2, s.549)

Əsərdə, geniş olmasa da Şirvan və Şirvanşahlar haqqında, bu Azərbaycan dövlətinin Azərbaycanda o zaman güclü dövlətlər olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri ilə münasibətlərinə dair dəyərli məlumatlar maraqlıdır... Həmin ildəki mühüm ölümlərdən bəhs edən Həsən bəy yazır: “Bu il Sultan Xəlil ibn Şeyx İbrahim məlal evindən bəqa evinə

köçdü. Səltənət müddəti 47 il oldu. Məmləkəti Şirvan şəhərləri idi. Fərrux Yəsar adı ilə məşhur olan övladı onun yerinə keçdi. (2, s.550)

“Əhsən üt-təvarix”in I cildi Rum padşahı (Osmanlı padşahı – E.M.) Sultan Məhəmmədin xəstələnib ölməsi, oğlu Sultan Bəyazıdın hakimiyyətinin başlanması ilə bitir. Sultanın vəfatı belə şərh edilir: “Bu il rəcəb ayında (avqust 1481) [şəcərəsi] bir neçə nəsilə oğuz çatan Sultan Məhəmməd ibn Sultan Murad ibn Sultan Məhəmməd ibn Sultan İldırım Bəyazid ibn Sultan Murad Xan ibn Orxan ibn Sultan Osman ibn Ərtoğrul ibn Süleyman ibn Qaya Alp vəfat etdi. O alim və alimpərvər bir padşah idi və həmin dövlətin ən layiqlisi və həmin tayfanın ən məşhuru idi.

Həsən bəy Rumlu əsərinin birinci cildini hicri təqvimə ilə h.t. 899-cu, miladi ilə 1493-cü ilədək olan dövrü qələmə almışdır. Qeyd edir ki, Şah İsmayıl və Şah Təhmasibin hakimiyyət illərindəki hadisələr sonrakı cildə şərh ediləcək.

Şahin Fazil tərəfindən tərcümə edilib nəşrə təqdim olunmuş II cild 2024-cü ilin payızında AMEA-nın Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edildi. (4) Təəssüf ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və fəaliyyəti tarixinə ilk mənbədən işıq tutan bu irihəcmli kitabı görmək ona qismət olmadı. Fikrimizcə, bu nəşr həm müəllifi, görkəmli Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlu, həm də bu qiymətli tarixi mənbənin mütərcimi, tanınmış tarixşünas alim və şair, 2024-cü ilin avqust ayında 85 yaşında dünyasını dəyişmiş professor Şahin Fazili elmi ictimaiyyətə daha yaxından tanıdacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarix-e aləmaraye - Abbasi), 1-ci kitab, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, 1144 s. İkinci kitab, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2014, 1400 s.
2. Həsən bəy Rumlu. Tarixlərin ən yaxşısı (Əhsənüt-təvarix), 1-ci kitab, Fars dilindən tərcümə, şərhlərin və izahların müəllifi Şahin Fazil, Bakı, “Elm”, 724 s.
3. İsa Həbibbəyli. Ömür və sənət divanı –“Qocalığın mübarək (Şahin Fazil – 80)” toplusu, Bakı, 2021, 696 s.
4. Şahin Fazil. “Beşinci Divan”. 1-ci kitab, Bakı, 2022, 776 s.
5. Həsən bəy Rumlu. Tarixlərin ən yaxşısı (Əhsənüt-təvarix), 2-ci kitab, Fars dilindən tərcümə, şərhlərin və izahların müəllifi Şahin Fazil, Bakı, “Elm”, 2025.

Rəyçi:

f.e.d. Füzuli Qurbanov

Göndərilib: 19.04.2025

Qəbul edilib: 27.04.2025